

Romantiline Hornung.

Vanema eestikeelse kirjanduse arengule pöördelise tähtsusega periood on 17. sajandi lõpposa. Saksa vaimulike poolt loodud ning seni rakendatud saksapärases eesti raamatukeeles murravad tol ajal läbi mitmed radikaalsed uuendused. Puudulikus eesti keeles trükitud käsiraamatuid hakatakse edukamalt kooskõlla viima tegeliku eesti rahvakeelega, tarvitusel olnud saksa ortograafia kohaldatakse enam eesti keele vajadustele. Eestikeelsed kirikulaulud, mis esimeste tõlkijate vahendusel kohati olid muutunud vaevalt arusaadavaiks kurioosumeiks, asendatakse uute ning märksa paremate tõlgetega, milledest paljud on tarvitusel püsinud tänapäevani.

Sellest tähelepanuväärsest perioodist — 1680-ndaist ja 1690-ndaist aastaist — on tavaliselt esileküündiva kujuna välja tõstetud JOHANN HORNUNG. Teda on peetud kirjaviisi reformeerijaks, eesti kirjakeele taseme tõstjaks ja tõlkekirjanduse parandajaks. Selle tõttu on tol ajal rajatud ning edaspidi umbes 150 aastat tarvitusel olnud ortograafiat nimetatud »Hornungi kirjaviisiks» ja kõnealust perioodi — 17. sajandi lõpposa — mõnedes ülevaadetes kutsutud »Hornungi ajaks». Hornungit on peetud terve rea esileküündivate teoste autoriks. Nii pole saanud Johann Hornungist mitte üksi kõiki ta kaasaegseid varjutav nimi kõnesoleva perioodi taustal, vaid koguni suurim keele- ja kirjamees eesti kirjanduse kolme esimese sajandi jooksul, »kuni Ahrensi päevini».

Romantilise kooli kultuuri- ja kirjandusloolased Eestis möödunud sajandil on ülistanud Hornungi tegevust ja jaganud talle kõlavaid epiteete. Ta olevat »eesti kirikukeele looja», »Kolumbus, kes Eesti keele uue ilma üles leidis», »kirikukeele isa» jne. Hornungi teostatud murrang tulnud äkki ja ootamatult »nagu välk selgest taevast».

Kuigi selline lihtsana kõlav seletus mõnel määral kahtlane, tuli vasturääkiva tõendusmaterjali puudusel jääda kord omaks võetud seisukohtade juurde. Hornungisse kahtlevalt suhtuvate uurijatena võib nimetada ainult rootsi ajaloolast G. O. F. Westling'i ja prof. Gustav Suits'u. Üldjoontes on Hornung tänapäevani jäänud üheks silmapaistvamaks kujukse eesti kultuuriloos. Paari autoriteetsema allikana võiks siinkohal mainida teatmeteoseid »Eesti ajalugu» ja »Eesti entsüklopeedia». Esimeses öeldakse ühenduses 17. sajandi eestikeelse kirjandusega: »Suurt edusammu tähistavad Johann Hornungi keelelised uuendused ja toodang»¹, ning teises: »Alles J. Hornung annab oma »Grammatica Esthonicas» esimese eesti rahvakeelele baseeruva keeleehitusliku aluse, luues ühtlasi reeglipärase, kuigi saksa keele eeskujule naaldataud ortograafia, nn. vana kirjaviisi».² Kõige viimaseil aastail trükki pääsenud juhuslikes notiitsides eesti vanima kirjanduse kohta võib konstateerida sama seisukohta. Nii korratakse näit. 1946. a. ilmunud »Eesti ajaloo»³ siin tsiteeritud »Eesti entsüklopeedia» artiklit, ja ühes a. 1947 ilmunud eesti kirjandusloo õpikus korratakse jällegi sama: »Hornung tõi oma töödega ja a. 1693 ilmunud keeleõpetusega

¹ Eesti ajalugu, III köide, Tartu 1940, lk. 346.

² Eesti entsüklopeedia, II köide, Tartu 1933, vg. 771 j.

³ M. Ojamaa — A. ja T. Varmas: Eesti ajalugu, Stockholm 1946, lk. 166.

»Grammatica Esthonica» täielise pöörde eesti vigasesse ja ebaühtlasesse kirjaviisi; — ta algatas uue, normeeritud ja ühtlustatud kirjaviisi, nn. vana kirjaviisi, mis kestis meie kirjanduses XIX sajandi teise pooleni». ¹

Käesolevate ridade kirjutajal on mõningal määral kasutada senitundmatut materjali, niisamuti on veel kord läbi vaadatud senised allikad Hornungi-küsimuses. Uut valgust probleemile heidavad eelkõige mõnede seni kadunuks peetud eestikeelsete raamatute uudisleiud Rootsi raamatukogudes. On tulnud päevavalgele seni jäljetult kaotsis olnud ning tiitlilt tundmatu *Wastne Tarto Mah Keele Lauulo Rahmat*, koos tundmatu tiitliga palveraamatuga samas köites — ilmunud Riias a. 1685, ja *tartumurdeline «käsiraamat»* — ilmunud Riias a. 1690—1691. ² Viimasest on siinkohal eriti märkimisväärne see osa, mis kannab tiitlit *Tarto-Ma Kele Lauulu-Ramat*, ilmunud Riias a. 1690.

Kui seni on väidetud, et eesti ortograafia-reform 17. sajandi lõpul teostus Hornungi keeleõpiku tagajärjel — »Grammatica Esthonica», ilmunud 1693 — siis võime nüüd konstateerida, et reformeeritud ortograafia oli tarvilusel juba a. 1690, uuenduslikest põhimõtetest olid mõned rakendust leidnud isegi juba a. 1685. Siin nimetatud uudisleidude kohta pole teada, et nende väljaandmisest oleks Hornung kuidagi osa võtnud või nende ortograafiat mõjustanud. Nii ei ole »Hornungi kirjaviisi» rajaja mitte Hornung. Ka Hornungi loomingut on käsitletud väga ebamääraselt ja napi tõendusmaterjali najal. Käesolevas tahetakse rõhutada, et meil ei ole teada tema loomingust üldse midagi kindlat, ning et tuleb revideerida seniseid arvamusi.

Paratamatult tekib küsimus: kas mitte väljapaistev kirjamees Johann Hornung, nagu teda seni oleme tundnud, ei pärine enam fantaasia-vallast kui reaalsusest?

Hornung ühenduses eesti vanema kultuuriloo probleemidega kerkis päevakorrale möödunud sajandi keskel. Kuid tolaeagne teadus nägi mineviku-küsimisi oma kaasaja müüteloovast perspektiivist. Ergutas ju ajavaim siis mitmel puhul tõsiolusid vaba fantaasialoominguga täiendama, et teenida teatavaid õilsaid eesmärke. Tekkis muinsusromantikast mõjustatud ärkamisajal müüte nagu »Koit ja Hämarik» — esialgu rahvapäraseks peetud, tekkis legend »Viru vanne», illusioon rahvalauludel põhjenevast »Kalevipojast». Kas pole ka Hornung endaga kaasa toonud romantilise aja tunnuseid?

Hornungi oletatav keeleuendus-tegevus ja temale omistatud teosed.

Et saada ülevaadet, miks Hornungi on nimetatud »eesti kirikukeele loojaks» ja mis põhjusel ta kaasaegsete kirjameeste seas on asetatud esikohale, võetakse siin lühidalt kokku tema arvele loetud teened ja teosed. Ühtlasi püürakse kõrvuti ära märkida võimalikud vasturääkivad asjaolud.

¹ O. Parlo, J. Aavik, K. Mihkla: Eesti kirjanduslugu I, Heidenheim/Benz 1947, lk. 9 j.

² Lauulu- ja palveraamatu leidmisel Stockholmi Kuninglikus raamatukogus oli käesolevate ridade kirjutajale lahkesti abiks üliõpil. Aime Luht. Kolme eriköitesse eraldatud tartumurdeline »käsiraamat» on leitud osalt hr. H. Pürkop'i, osalt käesolevate ridade kirjutaja poolt Lundi ülikooliraamatukogus.

Piiblikonverents. Hornungi tegevuse algust on kombeks asetada ühendusse 1687. a. piiblikonverentsiga Pilstveres. Seal olevat ta »nõudnud selget rahvakeelt». Väidet, et Hornung olevat esitanud nimetatud konverentsil oma keeleeuenduse-ettepanekud, on korratud veel päris hilisel ajal ilmunud ülevaateis.

Kahjuks on tegemist ainult oletusega. See on oma korda välja kasvanud muist põhjendamatuist arvamustest. Säilinud ürikutes pole seni leitud midagi sellest, et Hornung oleks kunagi formuleerinud oma seisukohti õigekeelsuse-küsimuses.

Edasi väidetakse, et Hornung samal 1687. aastal olevat tõlkinud kogu *Uue Testamendi algkeelest* eesti keelde. Seda pealegi imestusväärse kiirusega — nelja nädala jooksul. Selle tõlke käsikiri, mis küll ei pääsenud trükki, olevat hiljem aluseks olnud kõigile järgnevatele Uue Testamendi tõlkeversioonidele ja 1715. a. trükile.

Ka see väide pole paikapidav. Hornung ei tõlkinud, vaid ta sai kindralsuperintendent J. Fischer'ilt ülesandeks ümber kirjutada valmis tõlge. Selle juures tuli Hornungil töötada Adrian Virginius'e kaasabil ning järelvalvel. Nii tuli redigeerida konverentsil mitme isiku poolt tehtud ning erinevad tõlked uude ortograafiasse, tõenäoliselt instruksiooniga kinni pidada samadest põhimõtetest, nagu mõne kuu eest oli sama ümberkirjutamist alustanud üliõpilane Magnus de Moulin. Et kirjaviisi Hornungi käsikirjas oleks olnud sama, mis hiljem stabiliseerus nn. vana e. »Hornungi kirjaviisina», on kaheldav.

Hornungi üheks tähtsaimaks teoseks on peetud keeleõpikut *Grammatica Esthonica, brevis, Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem*, ilmunud Riias a. 1693. Selle keeleõpiku kohta on öeldud, et ta »seisab kui rajatulp kahe ajajärgu vahel». Siit peale loetakse muudetud kirjaviisi algust. Aastaarv 1693 kirjaviisi-reformi algusena on olnud niivõrd populaarne, et isegi kalendrid seda on tavatsenud tänapäevani oma tähtsamate sündmuste tabelis märkida. »Grammatica» tähtsust on hinnatud suureks ka teaduslikes seisukohavõttudes, isegi kõige viimasel ajal, nagu konstateeritud eespool. Ka kõige suuremad skeptikud on tunnustanud, et see keeleõpik oli pöörettekita.

Nagu eespool mainitud, seisame praegu tõsiasja ees, et muudetud ortograafia oli tarvilusel juba märksa varem. Seda näeme hiljuti avastatud teoseis. Erapooletult kontrollides seni tuntud allikaid peab juurde lisama, et tol ajal oli uues kirjaviisis ilmunud juba koguni terve hulk teoseid. Küsimuse juurde tullakse allpool pikemalt — eesti ortograafia muutmise käiku iseloomustades. Peame võtma »Grammatica Esthonica'lt» ta senise aukoha ja arvama ta tavaliste keeleõpikute hulka. Pealegi tumestab »Grammatica» aupaistet teine asjaolu: meil pole küllaldasi põhjusi pidada tema autoriks Hornungit üksinda.

Kuna juba järgnenud generatsiooni keelemehed Hornungi keeleõpikuisse suhtusid arvustavalt ta liigse raskepärasuse, ebaselguse ja lühiduse tõttu¹, on püütud näidata, et Hornung oma keelereformi teostas just uue

¹ Vt. näit. A. T. Helle, Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache, Halle 1732, lk. 28 j.

pruugi tegeliku rakendamisega oma tõkeloomingus. Tema tõlketeostest on märgitud järgmisi.

Õnsa Lutterusse Laste Õppetus. Riias 1694. Sellekohane teade esineb juba 1715. a. Uue Testamendi eessõnas ning seda kordavad kõik järgnevad ülevaadet. Raamatu tiitellehel ega tekstis tõlkija kohta mingit märkust ei esine.

Aastal 1694 ilmus veel teine Lutheri suurema katekismuse väljaanne, nimelt lõunaeesti-murdeline *Õnsa Lutri Laste Oppus*. Mõlemad väljaanded on arvatavasti ümbertöötused Andreas Virginiuse tõlgitud, seni leidmata katekismusest a. 1684. Loomulikuks võiks pidada, et 2. trüki muudetud ning ortograafialt uuendatud redaktsioon ka selle raamatu puhul oli valmis enne lõunaeesti murdes ja see siis hiljem kohaldati põhjapoolse murdeala jaoks. On raske väita, et arvatav Hornungi tõlge oleks iseseisev. Pealegi on põhjaeesti-murdeline redaktsioon mõnes suhtes keeleliselt halvem, nagu ilmneb allpool esitatavaist näiteist.

Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat, ilmunud Riias 1695, on olnud tähtsaimaks tugipunktiks Hornungi esiletõstmiseks pöörettekitanud keele- ja kirjamehena. Vanemais eesti kirjanduse ülevaateis on kombeks olnud tsiteerida Eduard Ahrens'i väljendeid, et vahe selle teose ja eelnenud eesti-keelsete raamatute vahel olevat nagu erinevus öö ja päeva vahel, et selles teoses olevat Hornung teostanud, mida ta õpetas. Mis oli teoreetiliselt esitatud »Grammaticas», selle olevat ta siin »muutnud luuks ja lihaks». Ning raamat olevat mõjunud kui »elektri tule löök», sest siin võivat esimest korda leida tõsist eesti keelt.¹ Sellest teosest peale on sageli arvestatud uut perioodi eesti kirjandusloos.

Et nimetatud teose tõlkija on Hornung, on esmakordselt konstateerinud Ed. Ahrens: See väide on hiljem aktsepteerimist leidnud kuni kõige viimase ajani. Hornungi stiili- ja keeleproove nii tekstikriitilistesse väljaannetesse kui ka kooliõpikuisse on võetud just sellest teosest. Ahrensi seisukoht valitseb ka teatmeteoseis. Näit. »Eesti entsüklopeedia» kirjutab M. Lepik, et »Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat» olevat Hornungi teos.

Lauluraamat. Mõnedes hilisemates ülevaadetes on autorid 1695. a. teose suhtes asunud enam reserveeritud seisukohale ja tõstavad Hornungi peateosena esile »lauluraamatu». Just see olevat pöördeline nii sisult, vormilt kui keelelt. Peale mitmete teiste on eesti kirjandusloo üks autoriteete F. Tuglas esitanud seda seisukohta ühes soomekeelses ülevaates veel a. 1939.² Eesti kirikus tarvitusel olnud »Uus Lauluraamat» oma 1938. a. trükis toob sissejuhatuses kõnealuse teose kohta ära järgmise iseloomustuse:

»aasta 1694 tõi Eesti rahvale lauluraamatu, mis tõesti väärt oli seda nime kandma. See oli »Ma Kele Laulo Ramat», ja tema väljaandja oli Johann Hornung, Karula õpetaja († 1715). See raamat om 117 lauluga on üks tähtsamatest, mis iial Eesti keeles ilmunud,

¹ E. Ahrens: Johann Hornung, der Schöpfer unserer Ehstnischen Kirchensprache. Zur Ehrenrettung des Unterdrückten. Reval 1845, lk. 8 j. Vrd. näit. V. Reiman'i, M. Lipu, K. A. Herman'i, M. Kampmann'i ja V. Ridala kirjandusloolisi ülevaateid.

² F. Tuglas, Viron kirjallisuuden historia, teoses F. Tuglas ja A. Penttilä, Viron ja unkarin kirjallisuuden historia, Helsinki 1939, lk. 19 j.

sest siin tarvitatakse esimest korda puhast, õiget rahvakeelt, ja pealegi on Hornungi laulud tõsised laulud, mis peagi vaimulikkudeks rahvalauludeks said, nõnda et suurem jagu neist on tänapäevani peaaegu muutmata jäänud.»

Samas »Uue lauluraamatu» trükis on suur osa laulutõlkeid tekstis märgitud J. Hornungi nimega. Näiteid Hornungi kirikulauludest on toodud ka teaduslikes tekstide-väljaandeis ja kooliõpikuis.

Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramatu ja »lauluraamatu» kohta võiks kokkuvõtlikult märkida järgmist. Meil on tegemist siiski ühe ja sama teosega. Esimene Hornungi-monograaf Ed. Ahrens on oma eespool mainitud teoses väljendunud ebaselgelt, 1695. a. käsiraamatut on ta mõnikord nimetanud lihtsalt »lauluraamatuks». See asjaolu on hilisemaid autoreid nähtavasti eksitanud. Mõnikord, nagu näit. »Uue lauluraamatu» puhul, on ehk ka tarbetu olnud kõnelda kogu käsiraamatust. Aga keegi pole sel puhul väitnud, et käsiraamatu muud osad ei ole Hornungi tõlgitud.

Praegu peame aga konstateerima, et kõik eespool esitatud arvamused »Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramatu» ja lauluraamatu kohta on osutunud ekslikeks. Käsiraamat, nagu märgitud algul, ilmus muudetud ortograafias juba a. 1690/1691, kuigi lõunaeesti murdes. Selles leidunud lauluraamatu-osas — »Tarto-Ma Kele Laulu-Ramat», Riias 1690 — leidis aga suur osa neidsamu laulutõlkeid, mis ära tuuakse ülistatud »Hornungi lauluraamatus». Kohaldamine teise murdeala jaoks on põhjustanud ainult üsna tähtsusetuid muudatusi. Nende laulude tõlkija ei saanud seega olla Hornung.

Et kogu »Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramatu» tõlkija pole mitte Hornung, seda öeldakse juba teose enda eessõnas. Selles on nimetatud teose autorid, neid on tervelt viis.

Raamatu eessõna pole kahjuks säilinud, kuid temast on mitmeid kaudseid teateid. Ta oli saksakeelne, oli dateeritud Pilistveres 27. septembril 1694, sisaldas teateid raamatu eesmärgist kooliõpikuna, põhjendas raamatus esinevate muudatuste vajadusi ja kritiseeris teravas toonis sama teose eelmisi väljaandeid. Teose väljaandja Adrian Virginius nimetab seda eessõna ka oma elulookirjelduses ja raamatu sekvestri alla panekul on üheks põhjuseks just teose eessõna. Kuningas oma kirjas 16. juulist 1695 teatab, et ta on isiklikult võinud seda lugeda.¹

Nii võime uskuda, et eessõna raamatul siiski leidis ja seal antud autorite tööpärasuses pole meil ka põhjust kahelda. Raamatu väljaandja oli Adrian Virginius, kaasautorid Laiuse pastor Brocman, Pilistvere pastor Berthold, Suure-Jaani pastor de Moulin ja Karula pastor Hornung.

Kui suur oli Hornungi kaastöö »Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramatu» puhul ning milles see seisnes, pole seni võidud lähemalt määrata. Autoreid loendades esitatakse Hornungi nimi siin tsiteeritud allikais viimasele paigale.

Hornungi teoste hulgas on mainitud ka Riias a. 1694 ilmunud raamatut *Evangeliumid ja Epistlid*, mis aga on jällegi 1695. a. käsiraamatu eraldi ilmunud osa.

¹ Riksarkivet, Stockholm. CSS: II (Handboken) K. Konc., Carl XI till Gr. Hasterfer. 16 juli 1695.

1715. a. ilmunud *Uus Testament* omistatakse samuti sageli Hornungile, kuna see põhinevat eespool mainitud Hornungi käsikirjal aastast 1687. Oletust on üsna hilisel ajal esitatud teatmeteoseis ja kooliõpikuis.

Ja kuna Hornung on 1715. a. Uue Testamendi tõlkija, siis põhineb tema tööel kaudselt ka kogu 1739. a. *piiblitõlge*, on väidetud veel kõige hilisemais ülevaateis.

Nagu eespool märgitud, ei olnud 1687. a. Uue Testamendi tõlge Hornungi iseseisev töö. Pealegi ei ole kindel, et see oli kirjutatud samas ortograafias, mida on nimetatud »Hornungi kirjaviisiks» ning mis on ka tarvitusel kõnealuseis Uue Testamendi ja Piibli trükkides. Ka pole teada, et nimetatud teoste tõlkimist või ortograafiat Hornung hiljem oleks mõjustanud. Nii pole põhjendatud Uue Testamendi ega piiblitõlke esimeste trükkide ühendamine Hornungi nimega.

Hornungi kaastööd on püütud näha isegi lõunaeesti-keelse *Wastse Testamendi* väljaandmisel, kuid siin on tegemist nähtavasti juhusliku eksitusega.

»Kodu- ja kirikuraamatu» järgnevaid trükke pärast a. 1695 on Ahrens nimetanud »häbituks plagiaadiks» Hornungi teose järgi, ilma et oleks nimetatud autori nime. See väide on samuti aktsepteerimist leidnud, veel teose 1703. a. trükki on nimetatud Hornungi teoseks.

Tema tööks on loetud ka Kopenhaagenis säilinud *aabits-katekismust*.

Käsikirjadest on varemini peetud Hornungi omadeks peale kaotsiläinud 1687. a. Uue Testamendi käsikirja veel Stockholmis ja Münchenis säilinud Uue Testamendi tõlkeid, tuntud nimetuste all *Stockholmi käsikiri* ja *Müncheni käsikiri*. Oletus nende käsikirjade kuuluvusest Hornungile on hiljem tunnistatud ekslikuks.

Vääriks mainimist, et Hornungil on tahetud näha koguni silmapaistvaid *võimeid kujutavas kunstis*, kui teda käsitlevas artiklis »Eesti biograafiline leksikon» märgib, et Hornung »varustab käsikirja enda valmistatud värviliste joonistega». Ja kõigele lisaks on teda omal ajal koguni *eestlaseks* peetud, nagu näit. K. A. Hermann oma kirjandusloos on paaril korral esile tõstnud: võivat arvata, et Hornung on »Eesti enese sugu» ning »puhas meie maa mees». ¹

Hornung ja ortograafia-reform.

Kuna muudetud kirjaviis oli eestikeelseis trükiseis tarvitusel juba enne »Grammatica Esthonica» ilmumist, nii et ära langeb võimalus reformi teostumisest Hornungi keeleõpiku või tema veelgi hilisemate teoste mõjustusel, kuidas võis siis ortograafia muutmine tegelikult toimuda?

Teataval määral lisamaterjali selle küsimuse valgustamiseks on toonud mõnede kaasaegsete ürikute kättesaadavamaks muutumine äratrükkide kaudu, mõned muude eriküsimuste uurimused sama ajastu raamides ja läti varasema kirjandusloo uurimused. Seatuna kord paratamatuse ette, et senine Hornungi-teooria ei sobi tõsioludega, ei tarvitse meil vaikides mööda minna ka varem tuntud asjaoludest, mis kõnelevad Hornungi vastu.

¹ K. A. Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu, Jurjevis 1898, lk. 118 j.

Püüdes iseloomustada eesti ortograafia muutmise komplitseeritud küsimust mõne reaga, peaks kõige pealt rõhutama, et probleemi ei või käsitleda lahus muust toleaeegsest kultuurielust. Vähe tulemusi oleks kitsalt piiratud arutlusel nagu — mida Hornung kirjutas või mida mitte, millist eesti murret ta tundis, kas ta oli eestlane või mitte jne. Ei või Hornungi tegevuse hindamisel ka kõrvutada kahte teost sel viisil, nagu seda on kombeks olnud teha: vaevases eesti keeles Tallinna käsiraamat aastast 1693 ja Riia 1695. a. uuendatud käsiraamat. Neid kahte teost kõrvutades on tahtud esile tõsta nende kirjaviisi ja keeletaseme markantset erinevust, viimase teose kõik paremused on loetud Hornungi teeneks. Selliselt nende teoste võrdlemisel on aga eelduseks omaaegne oletus, et keeleuendus toimus äkki, V. Reiman'i väljenduse järgi »nagu välk selgest taevast». On mõõda mindud asjaolust, et kumbki teos esindas kahte erinevat kuid samaaegselt eksisteerivat keelepruuki. Need olid kaks võistlevat voolu eesti kirjakeeles: üks — Stahlil jälgedes sammuv Tallinna konsistoorium ja teine — uuendusmeelne Lõuna-Eesti pastorkond. Konservatiivsed Tallinnamaa pastorid jäid oma keelepruugi juurde pärast a. 1693 ja ortograafialt muudetud rahvapärasem kirjakeele traditsioon omalt poolt oli alanud Riia trükiseis juba hulk aastaid enne a. 1693.

Kui lähtume laiemast perspektiivist ja püüame selgitada, kuidas üldse Rootsi valitsus Karl XI ajal Baltimail soetas kohalikku kirikukirjandust, siis selgub meile suuremate raskusteta ka Hornungi-probleem.

Sel juhul oleme sunnitud kõige pealt peatuma kindralsuperintendent J. Fischer'i tegevuse juures. Tema tootis Riias oma trükikojas Rootsi valitsuse toetusel hulga läti- ja eestikeelseid teoseid. Meil on kasulik tutvuda Fischeri tegevusega ka läti keelealal, sest ta rakendab samu meetodeid veidi hiljem ka eestikeelsete teoste väljaandmisel. Meile on õpetlik tähele panna, et Lätis Fischer korraldab tõlketöid pastorite ühistel kokkutulekutel, mis kestavad mitmeid nädalaid, nagu meil hiljem Lindenhofi ja Pilstvere konverentsid. Et ortograafia-küsimuses esineb kaks erinevat voolu — konservatiivne Liivimaa pastorkond ja uuendusmeelse Kuramaa pastorkonna esindajad, ning et Fischeri poolehoid kuulub uuendusmeelsele. Lõpuks väärrib erilist tähelepanu, et Fischer laseb samadel tõlkijatel koguda materjale läti keele grammatika väljaandmiseks, milline siis ilmub ühise töö tulemusena.¹

Analoogiliselt sellele toimub Fischeri eestvõttel kõik sama mõni aasta hiljem eesti keelealal: piiblikonverentsid, tülid konservatiivse ja uuendusmeelse kirjaviisi esindajate vahel ja selle juures Fischeri toetus uuenduslastele, ühine eeltöö keeleõpiku väljaandmiseks. Nagu lätlastel saavutati uued kiriklikud teosed vaevarikka ühistöö tulemusena, ilma et oleks ootamatult ja seletamatul kombel esile kerkinud mõni »kirikukeele looja», niisamuti toimus ka Eestis. Kui aga tahaksime Fischeri abilis eestikeelsete raamatute väljaandmisel esile tõsta nende teenete järgi, siis tuleks eesti »kirikukeele loojatena» esireas tõenäoliselt mainida nimesid nagu Adrian Virginius, B. G. Forselius, Andreas Virginius, Magnus de Moulin, R. Brocman, J. D. Berthold j. t. Nende tegevuse kirjeldamine aga ei kuuluks käesolevate ridade raamidesse.

¹ Vt. näit. E. Blese, Latviešu literatūras vēsture, Hanau 1947, lk. 104 j.

Keelereformaatori au on langenud Hornungile just tema »Grammatica Esthonica» tõttu. On eeldatud, et see teos on Hornungi koostatud ja et see oli esimene teos muudetud ortograafias. Kuigi raamat kannab Johann Hornungi autorinime, ei tuleks teost pidada ainuüksi tema tööviljaks. Nagu Fischer läti pastoreil laskis ühiselt koguda materjali keeleõpiku tarvis, nii toimis ta ka eesti pastoritega. Suvel 1690 kirjutab Fischer, et ta tahab augustikuus 1690 pidada sinodi Tartus, kus ta loodab kokku tulevat oma materjalidega ka need pastorid, kes on ülesandeks saanud eeltöid teha eesti keele grammatika väljaandmiseks². Eeltöid ei teinud seega mitte üksik isik. Ainus eesti keeleõpik, mis Fischeri trükikojas ilmus, oli Hornungi nime kandev »Grammatica Esthonica».

»Grammatica Esthonica» ei olnud aga kaugeltki esimene teos, mis esindas muudetud kirjaviisi. Nagu juba märgitud, on teatavad põhimõtted, mida on kombeks olnud omistada Hornungi keeleeuendusele, rakendamist leidnud juba 1685. a. lauluraamatus »Wastne Tarto Mah Keele Lauulo Rahmat». Neid traditsioone jätkab 1686. a. ilmunud »Wastne Testament». Keeletüli kõige ägedamad kokkupõrked toimuvad aga B. G. Forseliuse 1686.—1688. a. ilmunud aabitsate ümber, kus oli tarvitusel lisaks endistele juba hulk muid muudatusi. Kirjaviisilt revolutsiooniline ning lähedane meie tänapäeva pruugile oli ka Magnus de Moulin'i puhtakirjutatud käsikiri Lindenhofi konverentsi tõlketööde tulemustest³.

1690. a. laskis Fischer välja anda kogu eesti kirikulaule, mis jällegi esindas uut keelepruuki, ja lõpuks on uues kirjaviisis nüüd päevavalgele tulnud tartumurdeline käsiraamat a. 1690—1691.

Et 1693. a. ilmunud »Grammatica Esthonica» oli vanim säilinud teos muudetud ortograafias — arvesse võtmata väiksemate uuendustega »Wastset Testamenti» — siis kalduti arvama, et ortograafia on esmakordselt muudetud just selles ja et uue kirjaviisi rajaja oli Hornung, kuna ju tema nimi seisis kaanel. Tegelikult ei sisaldanud »Grammatica Esthonica» enam midagi uut, nagu ta ka kaasaegsete silmis pole nähtavasti mingit erilist tähelepanu äratanud. Ortograafia alal võis ta esitada juba mitmes teoses rakendatud põhimõtete kokkuvõtte. Raamatut ei peetud isegi kardetavaks Tallinna konsistooriumi prestiižile, et oleks vajalikuks arvatud teda pealekaebuste varal sekvestri alla saada, nagu oli olnud eelnenud teoste saatus.

Nii võime ütelda, et Hornungi seadmine eesti kirjaviisi reformeerijaks on olnud juhuslik oletus. Möödamattes veel paar näidet temale omistatud erakordsest rahvakeele tundmisest.

Kui jääda eespool märgitud väite juurde, et katekismuse »Önsa Luterusse Laste Öppetus» a. 1694 on põhja-eesti murdesse tõlkinud Hornung, siis — vaatamata tõenäolisele valmis eeltööle — leiame seal mitmeid halbu keelevigu, mida vastav lõunaeesti-murdeline tõlge »Önsa Lutri Laste Oppus» suudab vältida. Eriti sagedased on objektivead, muulase kõige

² G. O. F. Westling, Förarbetena till den estniska öfversättningen af Nya Testamentet 1715, Sundsvall 1892, lk. 30.

³ Vt. näit. G. Wieselgren, B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Urkunden und Kommentar. Vetenskapssocieteten i Lund Årsbok 1942, Lund 1943, lk. 101 jj.

tüllkam komistuskivi. Ka mitmeid muid saksapärasusi kohtame põhjaeesti katekismuses (järgnevais näiteis märgitud P-ga), kuna samade lausete tõlge lõunaeesti katekismuses (L) on laitmatu rahvakeeles.

Kui woib Wessi ni sured Asjad tehha? (P lk. 95)

Kuis Wessi ni suri Asju woip tettä? (L lk. 91)

Mis moistad sinna siin *läbbi Issa ning Emma?* (P 19)

Keddäs sinna siin moistat Essä nink Emmä Nimmega? (L 18)

Kummad omad need/kummad koggones *ei sa kuuldud?* (P 91)

Kumma es ne omma / kumbe Jummal kohhalt ei kule? (L 87)

Mil Ajal *same* meie keigest kurjast koggone *ärrapäästetud?* (P 88)

Kunnes meid täwweste kigest Kurjast ärrapästetäs? (L 84)

Kui samuti hea usu peale aktsepteerida mitmel pool esile tõstetud katekismusetõlget 1695. a. käsiraamatus kui Hornungi tööd, siis võime tõlkija ülistatud keeleoskuse kiuste hämmastusega tähele panna kas või esimesel tekstileheküljel esimest lauset »Jummala kümme *Kässud*», kuna aga tartumurdelises käsiraamatus 5 aastat varem sama lause oli tõlgitud »Jummala kümme *Käsku*».

Need juhuslikult võetud näited ei kõnele midagi Hornungi heast rahvakeele tundmisest. Põhja-eesti murdesse »tõlkijal», kui tal ees oli sama tekst lõuna-eesti murdes, on jätkunud koguni julgust õigesti tõlgitud laused tagasi painutada Stahli keelevõhikliku liistu peale. Kaugeltki ei räägi need näited arvamuse kasuks, et teksti põhja-eesti murdesse ümbertõõtajat tuleks pidada eestlaseks. On muidugi iseküsimus, kes tegelikult on praegu tsiteeritud põhjaeesti-murdelise teksti autor, kuid — oletades, et see on Hornung — just ka samade teoste varal on seni tahetud esile tõsta Hornungi üleolekut eesti keele tundmises kõigist ta kaasaegseist.

Hornungi-traditsiooni päritolu.

Nagu nägime, on raske tuge leida Hornungi oletatavaile teenetele tõsiasjadest. Muudetud ortograafia oli tarvitusel enne Hornungi keeleõpikut, me ei tea, kui palju oli keeleõpikus tegelikult Hornungi tööd, Hornungile omistatud uued laulutõlked olid trükitud juba enne temale arvatud käsiraamatu ilmumist, Hornungi suurepärasest eesti keele oskust pole trükiseis kusagil näha, ja — me ei tea üldse, millised tekstid on Hornungi tõlgitud.

Kuid ometi võis V. REIMAN a. 1889 kirjutada sõrendatult, milline seisukoht peaaegu täiel määral on kehtinud tänapäevani:

»Johann Hornung on meie kirikukeele looja ja suurem Eesti kirjamees enne Masingit, sügavam Eesti keele uurija ja teravam grammatika tundja kuni Ahrensi päivini»¹.

Suur tähelepanu, mis on osaks saanud Hornungile kui keelereformaatorile ja suurele kirjamehele, ei ole oma ealt vanem kui umbes 100 aastat. Tabavalt teatab V. Reiman äsja tsiteeritud kirjutises ka oma allika: »Ülepeä teadsiwad hiljuti weel wähe, et Hornung üleüldse on elanud,

¹ V. Reiman, Eesti Piibli ümberpanemise lugu. Tartu 1889, lk. 101.

keegi mitte, mis ta on teinud ja mis tema töö kaalub. Alles 1845 tõmbas Kuusalu õpetaja Ahrens kätte Hornungi auunime ja läikiwa töö päält ära». See Reimani märkus vastab tõsioludele. Aastal 1845 ilmus nimelt EDUARD AHRENS'i hiljem kuulsaks saanud teos »Johann Hornung, der Schöpfer unserer Ehstnischen Kirchensprache. Zur Ehrenrettung des Unterdrückten».

Et mõista Ahrensi osatähtsust kõnealususes küsimuses, vaatleme lühidalt, mida võidi teada Hornungist enne Ahrensi teose ilmumist. J. Hornungi nime võis leida järgmistes trükitud teostes.

Grammatica Esthonica a. 1693. Teose tiitellehel seisab JOHANN HORNUNG'i nimi. Sissejuhatuses ülistab autor Forseliust kui ortograafia uuendajat.

Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramatu seni kadunuks jäänud sissejuhatuses a. 1695 öeldakse, et Hornung oli selle teose kaasautor. Teose andis välja ADRIAN VIRGINIUS. Peale nende oli veel 3 kaasautorit.

Ajakirjas *Nova literaria maris Baltici et Septentrionis* a. 1699 mainitakse jällegi keeleõpikut, kuid tõstetakse samas esile ka Otepää pastor Adrian Virginus, kui eestikeelse kirjanduse tähtsamaid esindajaid.²

Uue Testamendi eessõnas a. 1715 kõneldakse Hornungi osavõtust 1687. a. piibli-konverentsist Pilistveres ja öeldakse, et ta »laskis trükkida» eesti keeleõpiku a. 1693 ja lühikese katekismuse a. 1694.³

A. T. HELLE grammatika a. 1732 kirjeldab eessõnas Hornungi keeleõpikut. See olnud 7 poognat suur ja rajatud Forseliuse põhimõtetele. Raamat olevat aga raske ja ebaselge deklinatsiooni-küsimuses, pealegi kui seda olevat tehtud äärmiselt lühidalt. Veel kord nimetab Helle, et selle keeleõpiku aluskive on seadnud B. J. Forselius, kellest ka Hornungi grammatika eessõnas kiitvalt räägitavat.⁴

A. W. HUPEL oma teoses *Topographische Nachrichten* a. 1777 märgib eesti keeleõpikute kohta, et ortograafia uuendamisel ning sellega keeleõpikute taseme tõstmisel olevat palju kaasa aidanud Forselius. Temale olevat järgnenud Hornung, kelle töö olevat olnud aga liiga lühike.⁵

J. B. FISCHER nimetab a. 1782 kahte Hornungi teost — keeleõpikut ja katekismust.⁶

J. CHR. SCHWARTZ üiendab eelmist a. 1791 ja avaldab arvamist, et Hornungi keeleõpik olevat ilmunud a. 1699. Ta arvab võivat seda välja lugeda ajakirja »Nova literaria» eespool mainitud teatest.⁷

G. SONNTAG oma ülevaates läti ja eesti piiblitõlkest lisandab senistele teadetele oletuse, et Hornung olevat osa võtnud lõunaeesti-keelse »Wastse Testamendi» reviderimisest enne a. 1686.⁸

J. F. RECKE ja K. E. NAPIERSKY põhiline teos *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon* konstateerib a. 1829 Hornungi kirjandusliku tegevuse kohta järgmist. Hornung võttis osa Pilistvere konverentsist a. 1687; tõlkis samal a. Adrian Virginuse juhatusel Uue Testamendi tallinna murdesse. Teosed: »Grammatica Esthonica» 1693 ja »Önsa Lutterusse Laste Öppetus», Riga 1694; kaasautor Adrian

² Lk. 71.

³ Meie Issanda JEsusse Kristusse Uus Testament, Tallinnas 1715, lk. b 2.

⁴ A. T. Helle, Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache, Halle 1732, lk. 28 j.

⁵ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, Bd. II, Riga 1777, lk. 89.

⁶ Hrn. J. B. Fischer's Beyträge und Berichtigungen zu Hrn. F. K. Gadebusch livländischen Bibliothek. Nordische Miscellaneen, Viertes Stück, Riga 1782, lk. 85.

⁷ J. Chr. Schwartz, Noch ein Beytrag zu Gadebuschen's livländischer Bibliothek oder zu Gelehrtengeschichte von Liefland. Nordische Miscellaneen. 27stes und 28stes Stück. Riga 1791, lk. 355.

⁸ G. Sonntag, Uebersicht der Geschichte unsrer lettischen und esthnischen Bibel-Uebersetzung, Riga 1817, lk. 24.

Virginiuse väljaantud tallinnakeelsele käsiraamatule a. 1695. Sonntagi oletus, et Hornung olevat osa võtnud tartukeelse Wastse Testamendi revideerimisest enne a. 1686, olevat ekslik. Revideerija olnud Hardungen.¹

D. H. JÜRGENSONI kirjandusloo-konspektis a. 1843 konstateeritakse jällegi Hornungi kahe teose — »Grammatica» ja »Õnsa Lutterusse Laste Õppetuse» — ilmumist ilma mingite lähemate kommentaarideta. Küll öeldakse aga samas Forseliuse kohta, et tema olnud see, kes olevat parandanud senise eesti keele ortograafia.²

Võiks veel märkida, et kaasaegne kroonik CHR. KELCH, kes oma »Liivimaa ajaloo» ajaloosündmuste kõrval kirjeldab ka kultuuriolusid ning kel endal konsistooriumi liikmena palju tegemist oli oma kolleegidega kõnesolevas ortograafia-küsimuses ja keeletüldes, ei nimeta Hornungi. Küll aga kõneleb ta Forseliuse »mugavast õpetusmeetodist». Forseliuse »mugava meetodi» üks põhiprintsiipe oli just lihtsam ortograafia.

See tohiks olla enam-vähem kõik, mis trükkis on avaldatud Hornungi kohta enne aastat 1845. Siin leiame tema kirjanduslikust tegevusest kokkuvõttes järgmist.

Hornung võttis osa 1687. a. piiblikonverentsist. Ta tõlkis a. 1687 Adrian Virginiuse juhatusel Uue Testamendi põhja-eesti murdesse. Hornung on trükkis avaldanud keeleõpiku »Grammatica Esthonica». Selles jälgitakse Forseliuse reformeeritud kirjaviisi. Raamatu puuduseks oli ta liigne lühidus ja ebaselgus. Teise teosena on Hornung avaldanud Lutheri katekismuse »Õnsa Lutterusse Laste Õppetuse». Ta on olnud kaasautor Adrian Virginiuse väljaantud »Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramatu» juures.

Kui ka siin esitatud teosed ja teened oleks võimalik Hornungi arvele kirjutada ilma mingite reservatsioonideta, poleks Hornung millegagi eriti silmapaistev oma kaasaegsete seas. Oli teisigi kahe teose autoreid samaaegsete pastorite hulgas. Ning et Hornung oleks teostanud mingi keelereformi, sellest ei kõnele ta ise oma grammatikas ega tea seda ei ta kaasaegsed ega lähemad järglased. Vastupidi — nii Hornung ise kui ka teised autorid nimetavad ortograafia uuendajana Forseliust.

Käsitus muutus aga täielikult a. 1845, kui — tarvitades V. Reimani iseloomulikku väljendit — Kuusalu õpetaja Ahrens tõmbas kätte Hornungi aunime ja läikiva töö pealt ära. Ilmus EDUARD AHRENS'i siin juba paar korda nimetatud teos »Johann Hornung».

Piltlikult öeldes tähendas teos tõesti nagu monumendi avamist. See oli pealegi monument mitte üksi tundmatule, vaid koguni sel kujul olematule kirjamehele. Oli vaja ühendada kõik ajajärgu paremad saavutused eesti-keelse kirjanduse alalt, et saada selline »kirikukeele looja». Ja huvitaval kombel on see monument mõeldud Ahrensile endale! See on tema kaasaja projektsioon kaugema mineviku taustale, Ahrensi kaasaja päevaprobleemidega ja kõrvalkujudega. Aga Ahrensi autoriteet keelemehena, usk tol ajal uudse tekstivõrdlus-meetodi eksimatusse ja objektiivse allikmaterjali puudus või raskesti kättesaadavus andis Ahrensi arvamustele ootamatu kaalu. Ta oletustele ja osalt sihilikele võltsingutele rajatud väited pääsid peagi maksvusele tõestatud ning endastmõistetavate faktidena. Hornung muutus meie vanima kultuuriloo üheks suurimaks nimeks.

¹ J. F. Recke & K. E. Napiersky, Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland, Bd. II, Riga 1829, lk. 347 j.

² D. H. Jürgenson, Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur. Verhandlungen der Gel. Estn. Ges., Bd. I, Dorpat 1843—44, lk. 50.

Peab märkima, et Ahrensil ei ole kasutada olnud mingeid uusi allikaid peale siin eespool mainitud teoste. Nendestki on ta tarvitanud ainult osa, puuduvad viited paljudele siin esitatud allikatele. Ahrensi peamine meetod on tekstivõrdlus: ta võrdleb Hornungi »Grammatica», 1695. a. »Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramatu» ja muude kaasaegsete raamatute tekst. Selle menetlusega hindab Ahrens ümber teated selliseis autentseis allikais nagu seda on kõnesolevate Hornungi ja ta kaasaegsete teoste sissejuhatused. Ja Ahrens jõuab tulemusele: Hornung on hiiglane kääbuste keskel, Hornung on Kolumbus, kes eesti keele uue maailma avastas! Keegi ta kaasaegseist pole väärt isegi Hornungi kingapaela lahti päästma. Teda on kadeduse ja viha pärast alla surutud, kadedad töökaaslased on üle võtnud ta teosed ja need oma nime all välja andnud.¹

Iseloomulik on, et Ahrens kunagi ei tule mõttele allikteoseid kasutades, et mõni teade Hornungi tegevusest võiks olla liialdatud. Vastupidi: ta leiab, et Hornungile on tehtud tulist ülekohut, tema kaugelt veelgi suuremaid teeneid pole vastaste kadeduse tõttu õiglaselt hinnatud.

Ahrens väidab, et Hornungil olevat ilmunud kolm teost: grammatika — a. 1693, katekismus — a. 1694, ja »kodu- ning kirikuraamat» a. 1695. Kahest esimesest kuulsime juba eespool refereeritud allikais, kolmas aga — s.o. 1695. a. ilmunud »kodu- ning kirikuraamat» — on sellega juurde arvatud Ahrensi poolt. Viimasele teosele omistab Ahrens erilist tähtsust.

1695. a. »kodu- ning kirikuraamat» olevat kõige olulisem osa Hornungi loomingust. See raamat võrreldes 1693. a. Tallinnas ilmunud samanimelise teosega olevat erinev, nad olevat nagu »öö ja päev». Juba välimuselt mugavam, kuid veel üllatavam olevat Riias ilmunud raamatu sisu. Siin võivat esimest korda leida ehtsat eesti keelt. Selle teose autor olevat vastuvaidlematult meie kirikukeele tegelik looja.²

Nagu nägime eespool, öeldakse 1695. a. »kodu- ning kirikuraamatu» eessõnas ja muis allikais, et Hornung oli ainult kõnealuse teose kaasautor. Millega põhjendab Ahrens oma erinevat seisukohta?

Tõestusmeetodiks on tekstikriitika. Kes tunneb Hornungi »Grammaticat», sel tarvitsevat lugeda üksainus lehekülg 1695. a. teosest, et hüüda: see on Hornung! Seesama keel ja seesama ortograafia! Lugeja peaks pime olema, kui ta ei otsusta Hornungi kasuks.³

Esitatakse paralleelseid tekstinäiteid. Kokkuvõttena järeldatakse, et grammatika ja »kodu- ning kirikuraamat» peavad olema sama autori töö. Ahrens eeldab, et pastorid tundsid ainult Stahli ortograafiat ning et uus kirjaviis oli neile võõras. Hornungi keeleõpik oli just äsja ilmunud. Sellest tehakse järeldus: oleks olnud võimatu nii ruttu »Hornungi keelt» ära õppida. Kes muu võis siis olla 1695. a. teose autor kui »Grammatica» autor ise! Pealegi — siin tunnistab Ahrens »Grammatica» alaväärtuslikuks — oleks olnud võimatu selle keeleõpiku järgi eesti keelt ära õppida. Kõik see kinnitavat, et ainult Hornung ise suutis nii hästi käsitleda uut kirjaviisi, kui seda leiame »Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramatus».

¹ Ahrens, tsit.t. lk. 23.

² Samas, lk. 8 j.

³ Samas, lk. 10.

Ahrens avaldab koguni arvamist, et kõik kolm Hornungi teost olid korraga trükkis. Sellega oleksid kõrvaldatud kõik kahtlused teiste autorite võimalikust kaasabist.

Nüüd püsivad aga vasturääkivad faktid eespool nimetatud allikais, milledest Ahrens mõnesid on kasutanud. Ta pöördub kõige pealt Recke ja Napiersky leksikoni vastu, kus konstateeritakse, et »kodu- ning kirikuraamat» on 5 pastori ühistöö: väljaandja Adrian Virginius, kaasautorite hulgas Hornung viimases järjekorras märgitud. Et leksikoni teade siiski ekslik olevat, kordab Ahrens oma argumente ja võtab nad kokku järgnevas 4 punktis: 1) leksikon ei rääkivat autorist, vaid väljaandjast, 2) »kodu- ning kirikuraamat» peab olema ühe autori töö, sest selle keel olevat ühtlane, 3) kaasväljaandjail poleks olnud võimalik õppida »Hornungi keelt» enne kirikuraamatu ilmumist, ja 4) olevat kergesti seletatav, miks need 4 meest väljaandjatena Hornungist ette poole asetatavat ja autor viimasena nimetatakse. Hornung oli noor mees, ilma nimeta ja võimuta. Ta pidi oma raamatu võõraste, kõlavate nimede kaitse alla seadma. Virginius oli suurim kirjanduslik kuulsus, tema astus etteotsa.

Sellega on lahendatud Hornungi ja Virginiuse vahekord. Jääb veel selgitada vastuolud Ahrensi väidetele Helle grammatika eessõnas ja Hornungi enda grammatikas.

Ahrens tsiteerib Helle grammatika sissejuhatust, kus kõneldakse Hornungi keeleõpiku puudustest ja nimetatakse Forseliust ortograafia reformerijaks. Niisamuti viidatakse seal Hornungi enda raamatu teatele Forseliusest keelereformi algatajana.

Ahrensi otsus on, et kogu see »pikk passus» Hellel olevat »jesuiitlikust valelikkusest». Forselius ei olevat tegelikult midagi teinud eesti keele heaks, ortograafia uuenduse olevat ellu viinud Hornung.¹

Nii siis loetakse põhjendatuks väide, et eesti »kirikukeele looja» on ikkagi Hornung. Tema teosed pidid mõjuma eestlastele nagu »elektritule vool», sest siin esmakordselt »astus vastu kallis jumalasõna nende emakeele tuntud kõlal».

Küsimus, millele Ahrens veel rohkesti tähelepanu pühendab, on kaasaegsete surve Hornungile. Tema teostest olevat tehtud »häbituid plagiaate» ilma autori nime nimetamata. Hornung on märter, tema õilsaid püüdlusi ei mõisteta, ta kannatab oma kolleegide ülekohtu ja kadeduse all. Aga ometi on Hornung hiiglane kääbuste seas.

Seni pole meil tõendeid, et oletatavad Hornungi tagakiusamised seisaksid ühenduses tõsioludega. Ortograafia uuendamine tõi endaga kaasa küll lõputuid sekeldusi ja hõõrumisi kahe piiskopkonna vahel. Tallinna konsistoriumilt läks selles asjas teele kaebus kaebuse peale riigivõimudele Stockholmi, kuna ka kuningas ise oli väljendanud oma soovi vanast eesti kirjaviisist kinnipidamise poolt. Ürikuis võib leida arvutuid süüdistusi Liivimaa pastorkonnale eesti kirjaviisi uuendamispüüete pärast. Pealekaebuste tulemuseks on, et uuendatud kirjaviisis teosed langevad sekvestri alla — kuninga otsustega keelatakse nende levitamine. Süüdistused on suunatud eelkõige kindralsuperintendent J. Fischeri vastu, aga ka B. G.

¹ Ahrens, tsit. t., lk. 21 j.

Forselius, Adrian Virginius ja Magnus de Moulin on vanameelsete pastorite pahameele all. Hornung aga näib olevat väljaspool keeletülisid ja tagakiusamist, kuna temal nähtavasti keelekõsimustega vähem tegemist oli.

Kui Hornungi puhul rääkida mingist »tagakiusamisest», võiksid ehk kõne alla tulla tema sekeldused alkoholilialduste pärast. Säilinud materjalide järgi tuli Hornungil nimelt vaimulikele ülemustele aru anda, miks ta oma pastorikohustusi mõnikord on toimetanud joojate olekus. Aga need sekeldused ei seisa ühenduses tema keeleuuendustegevusega.

Nagu eespool konstateeritud, ei tea allikad enne a. 1845 midagi kõnelda kaasaegsete vaenust või tagakiusamisest, mille all Hornungil on tulnud kannatada. See on aga üks iseloomulik joon meie tänapäevastes Hornungibiograafiates. Selle romantilise põhitooni on Hornung saanud Ahrensilt. Kõigist kaasaegseist üle oma võimetega ja saavutustega, kuid ometi nende kadeduse ja tagakiusu all.

Selles tagakiusatud vägilases võime ära tunda Ahrensi ajavaimu iseloomulikke avaldusi. Kogu ärkamisaegne, muinsusromatikast kantud sümbolika astub omal viisil esile siingi. Tagakiusatud sangar — rõhutud ja tagakiusatud rahvast sümboliseeriv lemmikpilt, muinasjuttude ja tulevase eepose Kalevipoeg. Ja Ahrensi raamat oli just kirjutatud »allasuru tuu au päästmiseks», nagu võib lugeda alapealkirjast. Juba see tunnus seab Ahrensi teose lähedasse ühendusse muude romantilise ajastu sihtidega ja menetlustega. Minevikus tuli leida kõike suurt ja heroilist. Kui eesti rahval polnud väarikaid müüte, siis tuli need luua — toetudes üksikuile rahvapärastele motiividele, nagu tunneme seda F. R. Faehlmann'i müüdi loomingu. Eepos »Kalevipoeg», jällegi rahvapärased ained toeks, pidi saama alavääristatud orirahva julgustamiseks ja meeoleu tõstmiseks, »ütleva kerjuslapsele, et ta on kuningapoeg».

Tagakiusatud sangari oreool on jäänud Hornungile olulise joonena ka hilisemais käsitlustes. Reiman oma piltlikus sõnastuses on seda edasi andnud näit. järgmiselt: »Hornungi nimi oli haisevaks tehtud ja nimekandja keelega surnuks löödud». Siis olevat Ahrens »päästnud Hornungi auu ja tema waenlaste kurjust armuta nuhelnud».¹

On endastmõistetav, et kirjanduslooline uurimus 19. sajandi algupoleel, nagu seda oli Ahrensi pealegi nii kaugesse minevikku tagasiulatuva teema, ei võinud anda kõigiti usaldusväärseid tulemusi. Kuid ometi on sellel Ahrensi raamatukesel olnud järeltulevaile generatsioonidele suurem mõju kui vaevalt mõnel teisel kirjutisel eesti vanema kirjanduse alalt. Ahrensi uurimuse tulemused, nii vägivaldsete meetoditega kui nad ka pole saavutatud, on suurtes joontes säilitanud oma elujõu tänapäevani. Ahrensi teose suur järelmõju õigustaks meid ka lühidalt peatuma ta saamisloos juures. See aitab meil lahendada kogu probleemi: miks Hornungist Ahrensi käsitluses sai selline hiiglane kääbuste seas, tagakiusatud kannataja, kelle au oli vaja päästa. Selgub, et sellel vägilas-kirjamehel oli täita peale rahvusromantiliste ülesannete veel oma praktiline ning üsna egoistlikku laadi missioon: tähelepanu juhtida tema looja, Ed. Ahrensi isikule ja tegevusele.

F. R. Kreutzwaldi iseloomustuse järgi on Ahrens »üks väga terase

¹ Reiman, tsit. t., lk. 46, 49, 110.

waimuga wahwa ja tuline Sakslane», kes olevat palju teinud eesti keele heaks. Kuid Kreutzwald lisab samas: »aga tema tuline sõjasahk puutus siin ja sääal katukse räästasse, kus ta kuiwi hõlgi kõrwetas ja mõnikord inimest näpistas». ¹ Ahrens pole muus ühenduses kirjandus- või kultuurilooliste küsimustega lähemalt tegelnud. Mis talle otseseks tõukeks oli raamatu »Johann Hornung» kirjutamiseks, oli asjaolu, et tal just a. 1845 oli äge keeletüli oma kaasaegsete pastoritega. Tunnustatud autoriteedina keeleküsimumustes võis ta enesekindlalt esineda ka temale võõramais küsimustes, nagu ta kaasaegne V. Reiman teda iseloomustab: »Tema kare loom, terav mõistus, kibe sulg ja liig iseenesest lugupidamine ei kannatanud vastu-rääkimist». Selles vaimus on kirjutatud ka »Johann Hornung».

Ahrens oli a. 1843 avaldanud oma »Grammatik der Ehstnischen Sprache», milles ta propageeris A. I. Arwidsson'i ettepanekut eesti keele ortograafia muutmiseks soome keele eeskuju järgi. Kuusalu kihelkonna pastorina ranna murdealal, kus soome keele mõju oli ilmne ja kus ka kokkupuuted soomlastega olid sagedased, oli Ahrensil huvi ärganud soome keele ja selle ortograafia vastu. Arwidssoni ideest — soome keele lihtne ortograafia eeskujuks võtta ka eesti kirjaviisile, haaras ta kinni ja asus seda teostama. Ahrensi soov oli nüüd läbi viia see ortograafia kirikuraamatuis. See pidi aga pastorite konservatiivse meelega juures äratama resolootset vastuseisu. Oma ettepanekuga esines Ahrens kiriku sinodil juunis 1845. Eeltöona oli ta juba varem parandanud uue ortograafia järgi mõningad kirikutekstid ja 4 koraali, millised superintendent dr. Rein trükitult 1845. a. maikuus sinodi liikmetele kätte saatis kui »lisa sinodimaterjalide juurde». Tähelepanuväärne on kaaskirja märkus, et Ahrensi proovid saadeti »hoolikaks ning rahulikuks tutvumiseks». ² See näitab, et juba enne materjalide väljasaatmist pidid meeled ärevad olema.

Aastal 1845 ilmus ka Ahrensi teos »Johann Hornung», raamat, »mis kaanest kaaneni keevast vihast leegitseb». Teos, mis käsitleb analoogilist võitlust eesti keele ortograafia muutmise ümber, võiks mineviku olusid ja isikuid kergesti tahtlikult moonutada. Kujuneda »sõjasahaks», millega vastaste räästaid kõrwetada.

V. Reiman ongi tähele pannud, et Ahrens, »kes kunagi kedagi naljalt ei kiida», on selles raamatus nii ohtvalt kiitust jaganud Hornungile. Ja ta ütleb lõpuks välja:

»Ühe halenaljaka loo pääle peame siin sõrmega näitama: Hornungi selja tagant waatab Ahrensi enese kaju meile silma ja Hornungi wastaste nägudes seletame ilma waewata Ahrensi waenlaste nägusid. Kõik need kibedad sõnad, mis Ahrens Hornungi wastastele annab, peawad Ahrensi enese wastaseid torkima, ja kõik suur ülekojus, mis Hornungile omal ajal sündis, näitab Ahrensi meelest ka temal enesel nüüd sündiwat! Lugu on seda kenam, et Ahrensi paranduste wastased just suu-

¹ Tallorahwa Postimees 1858, nr 43.

² V. Reiman, Eduard Ahrens. [Eesti Üliõpilaste Seltsi Album II, Jurjev (Tartu) 1894, lk. 14.

relt osalt Hornungi põhja pääl seisavad, keda ju Ahrens tahaks pilwini upitada!»¹

Ahrensi raamatu siht polnud mitte Hornungi »au päästa«, vaid sobivalt kujundatud analoogia varal õigustada iseennast. Ahrensi Hornung, see »hiiglane kääbuste seas« oli suurel määral Ahrens ise, Ahrensi soovunelm ideaalsest, kõiki teisi varjutavast keele-autoriteedist.

Ahrensi tööd on võetud hilisemal ajal kui objektiivset uurimust. Eriti on eesti kirjandusloolased sajandi vahetusel kahel käel alla kirjutanud Ahrensi töötulemustele ja püüdnud neile kinnitavat materjali leida ürikuist. Hornungile arvatud teoste hulk suureneb veelgi. Laviin, mis on tekkinud väikesest lumepallist, kasvab liikumisel oma dimensioonidelt. Kord esitatud väited töötatakse välja detailsemalt, Hornungi nime ümber koondub ikka enam ja enam teoseid, »kirikukeele loojast« saab poeet, eestlane ja kujutav kunstnik. Harva on arvustus niin helde olnud mõne kirjamehe vastu. Kõike seda võimaldas objektiivse materjali puudumine.

Hornung käesoleval kujul oli Ahrensile praktiline abinõu. Võiks möödamannes märkida, et ta saavutas ka oma peasihi — analoogia varal esile kergitada ning õigustada oma keeleuudendust ja iseennast. Raamat äratas suurt tähelepanu. Ta etendas kindlasti oma osa tee tasandamisel ortograafia-reformile nii Ahrensi kaasaegses pastorkonnas kui teiste haritlaste seas. Ahrens ja Hornung kui kaks suurt keele-auriteeti omandavad lahutamatu ühtekuuluvuse uurijate teadvuses sajandivahetusel. »Hornung ja Ahrens on meie kirjakeele isad« öeldakse. Ahrens olevat siiski kõrgem, sest tema »õlal« seisvat kõik hilisemad keeleuurijad. Ei olevatki võimalik tõusta enam Ahrensisst kõrgemale: »Mõned sulased on kat sunud ülemale tõusta kui nende isand Ahrens, aga ei või jünger ülem olla omast õpetajast. Nad on komistanud ja nende katsed ei ole kestnud».²

Ja Hornungi-küsimuses on Ahrens jäänud tänapäevani suurimaks autoriteediks.

Varasemate uuenduslike trükiste jäljetult kadumine ja allikmaterjali puudus on olnud põhjuseks, et 100 aasta jooksul pole olnud võimalik piinlikku viga parandada. Eesti keele- ja kirjandusajaloolased on pidanud Ahrensi vaimukal brošüüril laskma end ninapidi vedada. Hornungile jäeti ta reformaatori ja suure kirjamehe loorberid, kuigi me tänapäevani midagi ei tea tema erakordseist teenetest.

Herbert Salu,

¹ V. Reiman, Eduard Ahrens. Eesti Üliõpilaste Seltsi album II, Jurjev (Tartu) 1894, lk. 15 j.

² V. Reiman, Kahekordne mälestuse aasta. Postimees 1893, nr. 51.